

Л. В. СТРУГАНЕЦЬ
РУКОПИСНИЙ СЛОВНИК ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО — ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

Становлення і кодифікація лексичних норм української літературної мови — тривалий історичний процес. Через ігнорування українського слова панівною верхівкою нації, через заборону друкування проблема лексичної нормалізації у дожовтневий період не могла бути розв'язаною. Й. О. Дзензелівський у статті «Гуцульські діалектні словники» зазначає: «Зважаючи на це, власне діалектна лексикографія у нас почала формуватися ще задовго до здійснення лексичної кодифікації і чіткого розмежування загальноживаного, чи літературного, й діалектного. Перші українські друковані словнички (збірники) власне діалектної лексики почали з'являтися в кінці 30-х років минулого століття». Загалом нагромадження якнайбільшої кількості українських лексичних матеріалів усвідомлюється в той час як основне завдання української лексикографії.

Серед рукописів відомого фольклориста і мовознавця Якова Головацького виявлено незавершений українсько-російський словник південно-західного українського наріччя середини XIX ст. на літери А—З. Першу згадку про матеріали до цього словника знаходимо в листі Я. Ф. Головацького до Яна Коллара від 29 березня 1836 р.: «Що стосується нашої словесності, [то вона] розпочинається з великою надією. Маємо підготовлене «Слово о полку Ігоревім», перекладений «Краледвірський рукопис», півтори тисячі прислів'їв, значний почин «Словника» та багато іншого» («Русалка-Дністрова», К., 1989. — С. 69). Лише недавно ця лексикографічна праця побачила світ у Науковому Збірнику Музею української культури у Свиднику (Матеріали для Словаря Малорусского нарѣчія // Науковий Збірник Музею української культури Свиднику. № 10. — Пряшів, 1982. — С. 351-612).

Словник Якова Головацького (далі Сл. Г.) містить цінний матеріал для дослідження лексичного багатства мови. У ньому зафіксовано, за підрахунками автора, 9946 слів. За нашими даними, тут є 10117 словникових статей. Напевно, при переписуванні роботи начисто лексикограф зробив доповнення. Зіставлення цих матеріалів з матеріалами одинадцятитомного Словника української мови (СУМ) показує, що більшість лексем використовується й нині. Збігається тлумачення багатьох слів, зокрема таких: *бажати*, *бáнда*, *вѣресь*, *вѣресень*, *голосіти*, *добá*, *журітися*. Але частіше спостерігаємо зміну значення слова: як розширення його семантики (*вагáтися*, *гичка*, *знакь*), так і звуження (*закрутъ*, *гостінець*, *вандрувати*). Ось як змінилась семантика слова *закрутъ*: Сл. Г.: *Зáкрутъ*, 1) закривина, загибина, закривленіє. 2) водоворотъ, пучина, вихрь. 3. забота, хлопоти. 4) кружение головы; СУМ: *Зáкрут*, у, ч. Крутий поворот, дугоподібний вигин... // Крива звивиста лінія... // Загнута частина чого-небудь... Окремі слова, зафіксовані Яковом Головацьким у лексикографічній праці, вийшли з ужитку, напр.: *герить*, *гиня*. А такі, як *бѣбехи*, *гичель*, *зызь*, зустрічаються лише в діалектах і в розмовній мові. Порівняно широко представлений і фразеологічний матеріал. Він дозволяє нам сьогодні збагнути значення фразеологізмів, що вживаються лише в діалектах: *бріндзю бити* «терпѣть нужду, обнищать», *взяли го на гець* «издеваются над нимъ». Словник Якова Головацького має важливе значення для з'ясування семантики слів, засвідчених у писемних пам'ятках XIV—XVIII ст., зокрема антропонімів: Марко Байда (знаходимо таке тлумачення: *байда* «толстобрюхий, пузан, неуклюжий»), Кирило Баламуть кременецький міщанин (*баламуть* — це «балагуръ, шуточникъ, плуть»). Найцікавіше спостерігати, як формувалось сучасне значення слів української мови, що їх фіксує СУМ. Skorистаємось для порівняння й іншими лексикографічними працями південно-західного регіону — гуцульськими діалектними словниками: невеличким словничком «Слова з Гуцульщини» Іларіона Михайловича Огоновського (Сл. Ог.), опублікованим у січневому випуску львівського журналу «Правда» за 1879 р.; словником Яна Грегоровича (Сл. Гр.), який під назвою «Słownikzek huculski dla ułatwienia rozmowy z Ludem» він включив у свій путівник для туристів по Гуцульщині, що вийшов окремим виданням у Львові у 1881 р.; рукописним словником Михайла Мосори (Сл.

М.) «Словар гуцульській зібраний Мих. Мосорою», який зберігається в Києві (архів Івана Франка) і був укладений, як дослідила В. Черняк, не раніше 1885 — не пізніше 1898 рр., і невеличким «Словарцем» В. М. Гнатюка (Сл. Гн.), який автор приклав «виключно для розуміння текстів» книжки «Народні оповідання про опришків», матеріали для якої зібрані на Гуцульщині. Сл. Г.: *Беса́ги* (Кол., Стан., Стрый, Марм.), сумка, котомка, м'їшокъ, сь посереднимъ распоромъ.

Ой сарака Поляниця кукуруз сапає,

А упадчя Гуцулія бесаги латає.

(П'їсн. нар., поем, вь Колом, охр.)

Сл. Ог.: *Besaggi* (*bisaccium*) = вовняний мішок подвійний, *Doppelgauermantelsack*. **Сл. М.:** *бесаги* — вовняний мішок подвійний. **Сл. Гн.:** *беса́ги* — подвійний мішок із отвором по середині, зв'язуваний баюром. **СУМ:** *Биса́ги, беса́ги*, ів, мн., діал. Подвійна торба, сакви Наймити повні бесаги колачів на воз примістили (Черемш., Тв, 1960, 200). **Сл. Г.:** *Бра́нець*, 1) пл'їнникъ военный; 2) рекрутъ. **Сл. Гр.:** *Branec, rekrut*. **Сл. М.:** *бранец-рекрут*. **СУМ:** *Бра́нець*, нця, ч., нар.-поет. 1. Полонений, військовополонений. Пройдуть роки, з полону бранець верне (Л. Укр., 2, 1951, 161); 2. діал. Рекрут, новобранець.

Як бачимо, у загальноновживаній лексиці наявні також і місцеві елементи, частина яких зафіксована в СУМІ з позначкою діалектне. Тут використовуються ілюстрації з художніх творів письменників цього регіону. Слід указати, що такі місцеві слова, як *бесаги, бранець, ватра, плай, колиба, легінь*, представлені у названих регіональних словниках, не стали перешкодою у нормувальних заходах. Вони посідали своє місце у виражальних засобах мови, розширювали їхні можливості. До реєстру СУМу ввійшли переважно ті діалектні слова, що з фольклору та етнографії потрапляли в художню літературу і набували в ній широкого вжитку. Не випадково вони здебільшого фіксуються в сучасних словниках.

Звернімо увагу, як тлумачаться у словниках ХІХ— поч. ХХ ст. ті лексеми, які сьогодні стали літературною нормою. **Сл. Г.:** *Гуркóтъ, гуркóту* — грохоть, стукотня; **Сл. М.:** *горкіт* — колотнеча, крик, сварка; **СУМ:** *Гуркіт*, коту, ч. Звуки від ударів, падіння, розрядів і т. ін., перев. протяжні, розкотисті. Чути гуркіт гармат (Н.-Лев., 3, 1956, 308); **Сл. Г.:** *Засъкъ, закрómъ*; **Сл. М.:** *засік* — скриня з перегородками на зерно; **СУМ:** *Засі́к*, а, ч. Відгороджене місце в коморі, зернохновищі і т. ін. для зсипання зерна або великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для зсипання зерна, борошна. Юхим висипав зерно у засік (Чорн., Потік..., 1956, 243). // Взагалі відгороджене місце для чого-небудь; **Сл. М.:** *амбар* — шпихлір, комора; **Сл. Ог.:** *Амба́р* — більша комора; **СУМ:** *Амба́р*, а, ч., розм. Велике приміщення для зберігання зерна; комора. Ряди величезних амбарів тіснилися понад берегом (Гончар, Таврія..., 1957, 301).

Аналіз лексики діалектних словників дає підстави говорити про її стійкість і функціональну активність. Значна частина лексем південно-західного регіону (*амбар, гуркіт, засік, бгати, віхола, глек, левада, плесо* та ін.) ввійшла до реєстру СУМу, тобто . сприяла становленню лексичних та стилістичних норм сучасної української літературної мови.